

Eldobott emberek

A munkásosztály bukásának mikrotörténetei
a rendszerváltozás dokumentumfilmjeiben

Hermann Veronika ELTE Bölcsészettudományi kar, egyetemi adjunktus

Abstrakt: A tanulmány Almási Tamás *Szorításban* (1987) és Schiffer Pál *A Videoton sztori* (1991) című dokumentumfilmjeit példaként használva mutatja be a magyarországi rendszerváltozás ideológiai és történeti vitákat kiváltó időszakát. A tanulmány a prekaritás és a lecsúszás megjelenését vizsgálja az elemzett filmekben, különös hangsúlyt fektetve arra a kérdésre, hogy a tárgyalt korszaknak miért ellentmondásos a reprezentációja, illetve az azonos és utóidejű tudományos és vernakuláris értelmezése.

Kulcsszavak: rendszerváltozás, prekaritás, populizmus, poszt szocializmus, poszt-kolonializmus, reprezentáció

Thrown Away People
Micro-Histories of Working-Class Decline in Post-Transition Documentaries

Abstract: This article analyzes Tamás Almási's *Szorításban* (1987) and Pál Schiffer's *The Videoton Story* (1991) to explore how Hungary's regime change period is represented in documentary film. It focuses on how precarity and downward mobility manifest in these works, investigating the contradictions in their portrayal of the era.

Particular attention is given to the conflicting scholarly and popular interpretations that emerged both during and after the transition.

Keywords: regime change; precarity; populism; post-socialism; post-colonialism; representation

Bevezetés

A kelet-európai rendszerváltozások politikai öröksége, kulturális és kollektív emlékezete, makro- és mikrotörténete és tanulságai rengeteg kérdést vetnek fel a régióban és azon kívül egyaránt. A megközelítések szélsőséges skálán mozognak: a rendszerváltozás fekete-fehér sikertörténetként, meg sem történt eseményként, sikertelen átmenetként, politikai és társadalmi kudarcként vagy éppen összeesküvések sorozataként is megjelenik a közbeszédben, a populáris kultúrában, sőt a korszakra vonatkozó szakirodalomban is. A magyarországi rendszerváltozás még ebben a terminológiai és ideológiai zűrzavarban is kiemelkedően problémás történelmi pillanat és folyamat egyszerre, hiszen a felsoroltak mindegyike vonatkozik rá, miközben pedig olyan anomália a kulturális emlékezetben, amelyben a generációs tapasztalatok gyakran ellentmondanak egymásnak, amelynek reprezentációja fikciókon és mendemondákon alapul, és gyakran válnak el egymástól benne a hivatalos és vernakuláris vagy a kollektív és egyéni emlékezeti stratégiák. 2025 nyarán tűnhet úgy, hogy Magyarországon nem történt rendszerváltozás, hiszen ismét egy államkapitalista egypártrendszer elnyomó hatalmi gépezete tartja fogságban a társadalmat, vezetői között pedig felbukkannak az egykori szocialista állampárt apparátusának tagjai vagy éppen a 90-es évek tisztázatlan viszonyai között lavírozó politikai, gazdasági és közéleti szereplők. A jelenkor vidámságra okot nem adó politikai és társadalmi történései szempontjából 1989 és a kétségek között, külső erők hatására, passzivitásban létrejövő rendszerváltozás az egyik kiindulópont. Egyfelől ugyanis nem számolta fel a szocializmus örökségeként alapélménnyé vált politikai passzivitást, másfelől lehetővé tette, hogy harmincöt évvel a hidegháború vége után Magyarországon, Kelet-Európában és világszerte olyan autoriter, populista rezsimok uralkodhassanak, amelyeknek az alkonya 1989 egyik legfontosabb ígérete volt.

Fontosnak tartom érinteni a dolgozat felépítését és fogalomhasználatát, ami egy ennyire sokfelé ágazó téma esetében elengedhetetlen. Az 1989-es eseményeket jelen dolgozat rendszerváltozásnak és nem rendszerváltásnak nevezi, mivel az előbbi kifejezés sokkal inkább konnotálja az események átmeneti jellegét, egymással való szorosabb, szükségszerű vagy áttételes kapcsolatát. Azt is fontos kiemelni, hogy a rendszerváltozás időszaka alatt nemcsak az 1989-et, hanem azt az megelőző és követő, 1986–87 és 1994 közötti éveket értem: a régióban és Magyarországon is már az 1980-as évek

közepétől érezhető volt az enyhülés, ami ugyan 1989 nyaráig nem a szocializmus végét, hanem átalakulását volt hivatott jelezni, de ami már ebben az időszakban felfedte – (köz)gazdasági értelemben – a tervgazdálkodás, az ipari beruházások, az állami kölcsönök, és – politikai-ideológiai értelemben – az egypártrendszer, a marxizmus-leninizmus és a szocializmus globális hatásának kudarcait. A tervgazdálkodásról a kapitalizmusra, a diktatúráról a demokráciára való átállás ugyancsak nem 1989 őszi, néhány nap alatt következett be, az úgynevezett vadkapitalizmus évei, amelyeket a különféle maffiacselekmények és privatizációs korrupciók tarkítottak, bőven az 1990-es évek közepéig tartottak. Ugyanerre a problémára hívja fel a figyelmet O. Réti Zsófia a nyolcvanas évek kulturális emlékezetéről szóló monográfiájában: „Bár a köznyelvben még mindig a legtömörebb, különösebb reflexióra okot nem adó »rendszerváltás« forma a legelterjedtebb, többen amellet érvelnek, hogy a »rendszerváltozás« megnevezés, amely egyrészt nem köthető cselekvő személyhez, másrészt pedig számol azzal, hogy egyes, a kilencvenes évek elején megfogalmazódott vélekedések szerint a szocialista rendszer nem lecserélődött, pusztán átalakult, jobban jellemzi a történetet” (O. Réti 2018: 24). Ebben a cikkben tehát a rendszerváltozás fogalmának lényegét az átmenetiségben és a plauzibilitásban, időintervallumát pedig legalább 8 éves kiterjedésben látom. A *Videoton sztori* című dokumentumfilm kapcsán a g7 nevű portálon megjelent elemzésben, noha nem társadalomtudományos értekezésről van szó, a szerző pontosan fogalmaz, amikor az 1989 körüli évek „senkiföldje”-jellegéről beszél, és akkor is, amikor azt mondja, hogy az erről való transzparens beszéd óriási adósság, ami máig hatással van a makro-és mikroszintű társadalmi folyamatok megértésére és a kulturális emlékezet működésére: „A magyar gazdaságtörténet térképén jókora fehér folt a rendszerváltás környéki átmenet mikroszintű feldolgozása. A nyolcvanas évek kommunista-szocialista rendszerét elég jól ismerjük, és a kilencvenes évek közepétől nagyüzemben beinduló privatizációnak is gazdag irodalma van, a kettő közötti senki földjén azonban elég nehéz eligazodni” (Torontáli 2018). Mindebben – a terminológia és az időbeli kiterjedés meghatározásának nehézségei mellett – az is szerepet játszhat, hogy a katarzis nélküli változás nem hozott fordulatot az alapvető társadalmi attitűdökben, a puha diktatúrából a vadkapitalizmusra való átállás szinte minden társadalmi csoportban hasonló stratégiát hívott életre: „A késő Kádár-korszak e sajátossága a rendszerváltozás viszonylag zökkenőmentes és »észrevétlen« folyamatával, a »forradalomcsinálás« elmaradásával együtt olyan keretet hozott létre, amelyben a múlthoz való viszonyulás két formája jöhetett létre: a részben az előző rendszer elhallgatásstratégiájából adódó felejtés és közöny, illetve a nosztalgikus vágyakozás az egyén anyagi gyarapodása után” (O. Réti 2018: 25).

A bevezető után megpróbálom összefoglalni azokat a legfontosabb társadalomtudományi elméleteket, amelyek a rendszerváltozást a kortárs módszertanok és történekek fényében elemzik. Az elméleti keret felvázolása után a dolgozat elemzési korpuszát fogom bemutatni: két korabeli dokumentumfilm vizsgálatával illusztrálom a fogalmi és történeti zűrzavart, ami ezt a korszakot kezdettől fogva kíséri. Almási Tamás 1987-ben forgatta a később nyolc epizódra bővült dokumentumfilm-sorozatát

az egykori szocialista ipari központ, Ózd és az Ózdi Kohászati Művek történetéről. Az első, egyben legismertebb (a Filmio oldalán elérhető) film az 1987-es *Szorításban*. Már az új világban készült, de régiről szól Schiffer Pál és Leveleki Magdolna szociológus háromrészes alkotása, a „Videoton-trilógia”. A dolgozatban elsősorban a *Szorításban* dramaturgiai és tematikus párvját, az 1991-ben forgatott *A Videoton sztorit* fogom idézni, egyrészt terjedelmi okok miatt, másrészt pedig mivel ez a két alkotás mutatja be a legjobban a tárgyalt időszak senkiföldje jellegű éveit, azok korabeli és hosszú távú következményeit. Természetesen szóba kerül majd a trilógia második és harmadik darabja is: az *Elektra Kft., avagy: Bevezetés a kapitalizmus politikai gazdaságtanába* (1995) az első filmben bemutatott néhány munkás új cégének sorsát, tágabb értelemben pedig a kapitalizmusban való (nem) boldogulásukat mutatja be, az 1997-es *Törésvonalak* pedig azokkal az egykori szereplőkkel foglalkozik, akik nem tudtak kitérni a munkanélküliségből, és szinte teljesen lecsúsztak az új rendszerben.

Eldobott emberek: a rendszerváltozás mint társadalomtudományos probléma

Kristen Ghodsee etnográfus és Mitchell Orenstein politológus a rendszerváltozások társadalmi áráról szóló, 2021-ben megjelent *Taking Stock of the Shock – Social Consequences of the 1989 Revolutions* című könyvükben „eldobott embereknek” nevezik az államszocialista rendszerekben szocializálódott, a vad-, majd neoliberais kapitalizmushoz sem eszközt, sem készségeket nem kapó tömegeket: az elméleti keretet felvázoló, a legfontosabb kortárs kutatási irányzatokat bemutató következő fejezetet ennek az ismertetésével és kontextusba helyezésével fogom kezdeni, mert ezt a kifejezést és megközelítést nemcsak saját példáim, de általában a rendszerváltozás magyarországi társadalmi hatásainak szempontjából is kiemelkedően fontosnak tartom. Amint kötetük „The Ethnographic Evidence” című, utolsó fejezetéből kiderül, maguk is idézik a kifejezést Eugene Raikhel 2006-os *Governing Habits: Treating Alcoholism in the Post-Soviet Clinic* című könyvéből, amely egy szentpétervári rehabilitációs központban végzett, egyéves etnográfiai terepmunka dokumentációja. Egy középkorú, Szása nevű férfi nevezi saját magát és társait eldobott embereknek („thrown away people”, „moi vybroschennye lyudi”), akik sem a politika vezetést, sem a társadalmat, sőt már a hatóságokat sem érdeklik. Ghodsee és Orenstein nemcsak átveszik ezt a kifejezést, hanem metaforizálják, és több egykori szocialista országbeli példával érzékeltetik, hogy milyen széleskörűen használták. Idéznek egy, az NDK utolsó miniszterelnökével készült interjúból, amelyben Lothar da Maiziére 10/10-es generációnak nevezi a rendszerváltozások kárvallottjait: „Mindig azt mondtam, hogy létezik egy 10/10-es generáció – akik 10 évvel többet éltek Kelet-Németországban ahhoz, hogy valóban újrakezdjék az életüket, és 10 évvel fiatalabbak voltak annál, hogy nyugdíjba mehessenek. És ez tragikus, mert ők voltak azok az emberek, akik 40 éven át gyakorlatilag fenntartották Kelet-Németországot. Aztán azt mondták nekik, hogy már nincs rájuk szükség” (Ghodsee és Orenstein 2021: 157–158).

Magyar kontextusban hasonló attitűdöket, tapasztalatokat és tanulságokat fogalmaz meg Bányai Borbála és Légmán Anna „A Kádár-rendszerrel semmi bajom” című tanulmánya, amely a Kovács Éva szerkesztette *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben* című, a társadalmi kirekesztettség valamilyen formájával szembesülő egyének szocializmus alatti és utáni helyzetével foglalkozik. A szerzőpáros olyan személyek életútinterjúit dolgozta fel, akiknek a nagy része a rendszerváltás után vált hajléktalanná. Ahogyan a tanulmány bevezetőjében olvasható, az interjúalanyok sok esetben a (késő) szocializmusra jellemző teljes foglalkoztatottság megszűnése miatt kerültek a társadalom peremére. Ahogyan az egyik kiemelt megszólaló, Sándor is kifejti: „A Kádár-rendszerrel semmi bajom, sőt, jó volt, merthogy végül is, nekem keresetem megvolt, dolgozhattam, és azért hagyták a, a kisembert is érvényesülni, meg a kereset, meg az árak is olyanok voltak, ahhoz képest, amit, mondjuk most, most borzasztó, szóval. Hát ha most kéne a három gyereket fölnevelni, akkor borzasztó bajba volnék” (Bányai és Légmán, idézi Kovács 2008: 241). Ahogyan a szerzők is értelmezik, Sándor magyarázata a hajléktalanságra a munka elvesztése volt, történeteiben a családjának alig jut szerep, miközben a különféle munkahelyek és munkakörök láthatóan betöltötték a munkásidentitását, amellyel – véleménye szerint is – olyan anyagi biztonságot és társadalmi elismerést kapott, ami aztán a rendszerváltás után nem sokkal nyomtalanul eltűnt. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy Nancy Fraser az eredetileg 1995-ben, magyarul 2008-ban megjelent „Az újraelosztástól az elismerésig?” című tanulmányában arról ír, hogy pusztán a gazdasági elhanyagoltság nem elég ahhoz, hogy valaki az alávetett társadalmi réteghez tartozzon, hanem egyszerre kell gazdasági és kulturális elnyomásról beszélni, mint például a szegények, a nők, a romák, vagy éppen az itt megjelenő munkások vagy munkásokból lett hajléktalanok esetében. Azt is kiemeli, hogy a posztoszocialista korszakban a baloldali ideológiák nem tudták követni a változásokat, és azok ellen fordultak, akiket képviselniük kellett volna. A munkásosztály rendszerváltozás alatti és utáni helyzete azért különösen visszás, mert nemcsak az államszocialista politikai propaganda, hanem a politikailag meghatározott társadalomtudományos műhelyek – Magyarországon például az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – is kiemelten foglalkoztak a munkásosztály helyzetével, torzítva a valós attitűdbeli és gazdasági adatokat. Kovács Ferenc 1976-ban ezt írja *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról* című könyvében: „Az egész népgazdaságban, az egész társadalomban nő a közép- és felső fokon szakképzettek aránya és szerepe; kibontakozik a tudományos-technikai forradalom. [...] E változások során maga a munkásosztály is jelentősen megújul, átalakul, megváltozik, nemcsak gazdasági és politikai helyzete, hanem összetétele, műveltsége, viszonya szövetségeseivel, s az egész társadalomra gyakorolt befolyása is” (Kovács 1976: 62–63). Ennek a tanulmánynak a kereteit szétfeszítené annak bemutatása, hogy az államszocialista rendszerekben mennyiben változott meg a magyar munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer feudális viszonyaihoz képest. Miközben a lakásépítések, az állami oktatás és a munkásosztály gazdasági helyzetének javítására tett (sokszor aránytalan) kísérletek kétségtelenül jártak pozitív hatásokkal, nem

maradtak sem tartósak, sem hosszú távon figyelembe vehetők. Vagyis amíg a társadalomkutatás évtizedeken keresztül felülreprezentálta a munkásosztályt a társadalmi osztályokról való diskurzusban, az állapotáról való beszámolók torzítása miatt kimaradt az, hogy ennek az osztálynak a tagjai az államszocializmus évtizedei alatt legfeljebb a gondoskodó állam szolgáltatásainak lettek a haszonélvezői, saját hangot, kulturális kifejezőmódokat, felhalmozott tőkét és a kapitalista versenyben hasznosítható tartós képességeket nem szereztek. Így vannak ezzel a *Szorításban* és *A Videoton sztori* később bemutatandó szereplői is, akik közül hiába van a legtöbbüknek saját lakása, sokaknak pedig közép fokú végzettsége, mégsem képesek megmaradni a korábban az állam által számukra biztosított társadalmi és anyagi pozícióban. Hasonló következtetést fogalmaz meg Éber Márk Áron szociológus egy interjújában:

Itt viszont a nyolcvanas–kilencvenes években az osztálykompromisszum helyett elitkompromisszum jött létre, ahol az éppen akkor erős, szűkebb csoportok egyeztek meg a többiek kárára. [...] Néhány százezer, pár millió embernek jobb lett, hiszen volt lehetősége és érdemes is volt dolgoznia, tanulnia. De ha ezt a struktúrát alulról nézzük, akkor sokkal kevesebbeknek hozott felszabadulást. A rendszerváltás utáni dezindusztrializáció, az ipari, mezőgazdasági munkahelyek eltörlése millióknak okozott egzisztenciális katasztrófát. Ők nem úgy élték meg, hogy megyünk Európába. És nyilván nagyon sokan eszerint is szavaztak (Nagy 2025).

A kelet-európai rendszerváltozásokról, hidegháború végéről és a Szovjetunió bukásáról szóló kortárs társadalomtudományi (antropológiai, szociológiai, kultúratudományi) gondolkodás egyik fő iránya az ezek viszonylagos sikertelenségéről szóló diskurzus. Oroszország ukrajnai agressziója és Vlagyimir Putyin diktatórikus rendszere, valamint az őt kiszolgáló egyes kelet-(és nyugat-) európai vezető politikusok és politikai formációk¹ egyrészt ismét reflektorfénybe emelték a régiót, másrészt sajnálatos aktualitást adnak ezeknek az elméleteknek és az új hidegháború kialakulásáról szóló elképzeléseknek. Éppen a napokban, 2025 januárjában jelent meg a sajtóban is egy összeállítás arról, hogy E. Wayne Merry, aki az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének vezető politikai elemzője volt 1991 és 1994 között, hogyan jósolta meg a régió destabilizálódását egy 70 bekezdésnyi hosszú (!) táviratban, amiben többek között ezt írja az Egyesült Államok Külügyminisztériumának:

Az oroszországi demokratikus erők nagy bajban vannak. Mi pedig nem segítünk nekik azzal, hogy tévesen túl nagy hangsúlyt fektetünk a piacgazdaságra. Nem hihetünk abban, hogy az orosz gazdaság képes gyors piaci reformokra. Okkal tarthatunk attól, hogy a tolatkodó nyugati törekvés a gazdaság szerkezetének megváltoztatására a nép akaratának ellenére végképp kimeríti a már amúgy is fogyatkozó jóindulatot

¹ Általában a putyinista rezsimmel ideológiai értelemben is szimpatizáló, szélsőjobboldali, populista, szélsőségesen nacionalista formációk. A legismertebb régiós példa Orbán Viktor magyar miniszterelnök és kormánya.

Amerika irányába, viszont segíti az antidemokratikus erőket, és ismét ellenséges viszonyt gerjeszt Oroszország és a Nyugat között (Bede 2025).

Noha nem ennyire leegyszerűsítve, de a tudományos megközelítések is egyetértenek abban, hogy a demokratikus intézményrendszerek működése deficitese maradt, a belőlük vetett bizalom, valamint a fékek és ellensúlyok rendszere nem alakult ki, a társadalom számos rétege pedig éppen a kudarcos gazdaságpolitika és kapitalizmus miatti elszegényedése miatt azóta is gyanakvással tekint ezekre az intézményekre és általában a hatalmi-politikai elite, ami nem kis részben teremtette meg a retorikájukban antiestablishment, valójában az autoriter diktatúrákhoz hasonlóan a munkásosztályt semmibe vevő és kizsákmányoló, populista rendszereket.

A korábban már idézett, *Taking Stock of The Shock* című könyvben a két szerző, Kristen Ghodsee és Mitchell Orenstein a kelet-európai régió elmúlt évtizedeit a rendszerváltozások történéseinek fénytörésében, négy fejezetre bontva elemzi. Erről a kötetéről már írtam egy hosszabb kritikát (Hermann 2022), azonban a legfontosabb állításait fontosnak tartom magyar nyelven is bemutatni. Ezt a munkát nem is feltétlenül a tárgya teszi formabontóvá, hiszen tartalmi értelemben tulajdonképpen egy hosszabb lábjegyzet ahhoz a rövid cikkhez, ami megtörte a rendszerváltozások sikertelenségéről való beszéd tabuját, és számos, ilyen jellegű kutatást indított el: a szerb származású amerikai közgazdász, Branko Milanovic 2014-ben a "For Whom The Wall Fell" (vagyis „Akikért a Fal leomlott”) című blogposztjában a régió országait a valódi és a relatív siker és kudarc kategóriái mentén osztja fel négy csoportra. A tanulságos, de rövid elemzésből kiderül, hogy a 2010-es évekre éppen azok az országok váltak sok szempontból kudarcossá, amelyek a rendszerváltozás idején jó tanulónak számítottak, például Magyarország és Lengyelország. Bár ez utóbbinak sokat változott a szerepe és a pozíciója az elmúlt 10 évben, Magyarországról továbbra is kijelenthető, hogy gazdasági értelemben és a politikai kultúrát tekintve nemcsak az Európai Unió, hanem a régió vesztese lett.

Ghodsee és Orenstein (2021) is azt próbálják meg megfejtetni, hogy milyen mintázatok fedezhetők fel a poszt-szocialista régió közelmúltjában, ami miatt az a több mint 400 millió ember, akik egyszer csak arra ébredtek, hogy vége a szocializmusnak, továbbra sem prosperáló társadalmakat hoznak létre. Ahogyan írtam, a kijelentésnek/könyvnek inkább a szerkezete, mint a tartalma az érdekes: a könyv négy fő fejezetben vizsgálja ezt az állítást, méghozzá diszciplináris megközelítésekre alapozva. Mi volt a szocialista rendszerek viszonylagos biztonságának az ára? Miért nincsen egyetértés sem a szocializmus, sem az 1989-es események megítélésében? Miért tűnik úgy, hogy a vasfüggöny és a berlini fal leomlása már nem a nyugati világ legfontosabb szimbolikus eseménye, amely a szabadság és az előrejutás ígéretével kecsegtetett? Miért térnek vissza a régió országai a populista, autoriter berendezkedésekhez, és mi a szerepe ebben a gondoskodó állam patriarchális ideájának? A könyv négy fejezete ezeknek a kérdéseknek megy utána, hogy aztán megalkossák az 1989-es események és azok következményei egyfajta topográfiáját. Az utóbbi kifejezés azért

is fontos, mert bár a magyar nyelvű szakirodalomban kevésbé van jelen, a kritikai földrajz erőteljesen meghatározza azokat a kutatásokat, amelyek Kelet-Európát egy konstrukcióként, a nyugati világrend képzelt és teremtett alárendeltjeként írják le, és azokban a kutatásokban is, amelyek a posztszocialista állapotot a posztkoloniális állapothoz hasonlítják (Imre 2014; Müller 2018). Ebben az értelemben – és jelen dolgozatban – Kelet-Európa nem csupán egy földrajzi egység, amely az egykori szocialista országokat foglalja magában, hanem olyan társadalmi konstrukció, ami már jóval a második világháború vége előtt megtestesítette azokat az alacsonyabbrendűségről szóló sztereotípiákat, amelyek ma is alakítják a karakterét. A *Taking Stock of the Shock* ott működik jól, ahol ezeket a komplex elméleteket, illetve az egész térség rétegzett történetét tudja diszciplináris sokféleségbe (antropológia, etnográfia, szociológia, kultúratudomány) integrálni. A „The Economic Evidence” című fejezet bemutatja a piaczgazdaságra való átállás korai elképzelései és megvalósulása közötti különbséget (vagy inkább szakadékot). Arról is ír, hogy a főként nyugati, amerikai közgazdászok által írt, *Reforms in Eastern Europe* című, úgynevezett rendszerváltó kézikönyv milyen kárt okozott azzal, hogy homogenizálta a régiót, és nem vette figyelembe az egyes országok közötti gazdasági és kulturális különbségeket. Ez, illetve a tény, hogy ugyanezt a kézikönyvet különböző dél-amerikai országok is alkalmazták a szabad piac bevezetésekor, még inkább felfedi a posztszocializmus és posztkolonializmus hasonlóságait és a hierarchikus geopolitikai viszonyok tartósságát. A „The Demographic Evidence” című fejezet azt mutatja be, hogy a rendszerváltozás nem megállította, hanem tovább fokozta a kelet-európai országokból való elvándorlást: míg az 1990-es években inkább a munkásosztály magukra hagyott tagjai vándoroltak ki „Nyugatra” a jobb anyagi helyzet reményében, addig az autoriter rendszerek terjedése a fiatal tanulói, illetve értelmiségi rétegeket üldözi el országaikból. Az elvándorlás és a „brain drain” mellett óriási problémát okoz az is, hogy az európai, így a kelet-európai társadalmak is elöregedtek, a születésszám egyre csökken, míg a nyugdíjas korosztály aránya egyre nő. A *The Public Opinion* című fejezet azzal foglalkozik, hogyan változott a szabadság megítélése az eltelt évtizedekben. A *Videoton sztoriban* már 1991-ben megfogalmazza egy műszerész, Kajfish Ferenc, hogy „amióta kimentek az oroszok, azóta itt meszeltek a Vidinek” – vagyis egy jelentős réteg már a rendszerváltozás körül azt a kiszámítható életvitelt azonosította az eltűnő rendszerrel, amit a vad-, majd neoliberális kapitalizmusban nem tudott fenntartani. Azonban a társadalom egyéb rétegeiben is egyre erősebb a szocializmus, és főleg a gondoskodó állam iránti nosztalgia, amely ha nem is teljese mértékben, de részben magyarázatot adhat a térség erősen patriarchális, paternalista, autoriter vezetőinek népszerűségére. A szocialista nosztalgia nemcsak a diktátor apai alakjában, hanem a populáris kultúrában is tetten érhető: a tárgyi és fogyasztói kultúrában egyformán népszerűek a szocializmus ikonikus márkáinak újra-tervezett modelljei és a szocializmus alatt játszódó filmek, televíziós tartalmak, hidegháborús tematikák.²

2 Erről lásd részletesebben: Hermann 2022; Imre 2022; Varga 2020.

Az utolsó, már a bevezetőben idézett „The Ethnographic Evidence” című fejezet talán a legfontosabb Ghodsee és Orenstein könyvében: kimondja, hogy a régió társadalmainak nagy része a kapitalizmus és a szabadság vesztese lett. Az okok, amelyeket felsorolnak, szükséges, de nem elégséges feltételei ennek a reménytelen állapotnak. A rendszerváltozások vesztesei, akiket a közvélemény és a populáris kultúra is lúzereknek állít be, folyamatosan keresik az azonosulást a saját életükben, ezért – így a szerzőpáros – gyakran fordulnak toxikus politikai formációk felé, amelyek, legalábbis szavakban, egyszerre kínálnak nekik képzelt értékek mentén büszkeséget és olyan el-lenségképeket, akiket saját sorsuk alakulása miatt hibáztathatnak:

Ez az elképzelés az „eldobott emberekről”, a „10/10-es generációról” és a „feláldozott generációról” erős metaforaként szolgál az államszocializmusból a demokráciába és a szabad piacgazdaságba való átmenet tapasztalatának leírására. A Szovjetunió egy-kori területén és Kelet-Európában 1989 óta végzett több száz etnográfiai tanulmány közül sok kifejezetten azokra az emberekre fókuszált, akik ebben a régióban „eldobottként” éltek, vagyis akiket hátrahagytak és elfelejtettek. És csakúgy, mint Szása, az alkoholista, sokan közülük egyre inkább elhiszik, hogy mindez „szándékosan történt” – a Nyugat, a korrump elit, egy homályos nemzetközi hálózat, amely titkos bankárok által irányítja a világot, vagy bárki más által, akire csak rá tudják hárítani a felelősséget (Ghodsee és Orenstein: 2021: 158).³

A hamis öntudat felépítése, a félelemmel való kereskedés és a hibáztatható, képzelt ellenség képeinek felépítése egyrészt a populista politikai formációk alapreceptje, másrészt viszont a kelet-európai régióban a rendszerváltozás veszteséinek újabb kihasználása: A *Videoton* sztoriban sok megrázó, elgondolkodtató sorsot ismerhet meg a néző, ami azonban a megszólaló, egykor büszke munkásokban közös, az a teljes tanácstalanság. Az eldobott emberek nem olyan módon határozták meg a munkán keresztül magukat, mint a nyugat-európai munkásosztály tagjai. A munka elvesztése, illetve a további – jobb szó híján – utasítások és direktívák hiánya ezeknek az embereknek a teljes identitását felszámolta, és mind az ózdi, mind székesfehérvári munkások arcán a rémület az uralkodó kifejezés a filmekben. A rendszerváltás gazdasági és demográfiai kudarcának hétköznapijaiban élő eldobott emberek nemcsak egy tanulmányhoz szolgáltatnak anyagot, hanem olyan társadalmi réteget jelentenek, amely azóta is meghatározza a térség országainak politikai és kulturális térképét. A (már címében is a megosztottságra utaló) *The Legacy of the Division – East and West after 1989* című

3 Eredetileg: „This idea of »thrown away people«, »the 10/10 generation«, and the »sacrificed generation«, are powerful metaphors for the experience of transition from state socialism to democracy and free markets. Of the hundreds of ethnographic studies conducted in the former Soviet Union and across Eastern Europe since 1989, a great many of the focused on these thrown away people of the region, those who have been left behind and forgotten. And like Sasha, the alcoholic, many of them increasingly believe that this was »done on purpose«, by the West, by corrupt elites, by a shadowy international network of secret bankers controlling the world, or by whomever they can pin the blame on.”

tanulmánykötet előszavában a szerkesztők, Laczó Ferenc és Luka Lisjak Gabrijelčič azt írják, hogy a rendszerváltozások megítélését már az megnehezíti, hogy egy időben és térben ennyire különböző eseménysorozatot magában foglaló fordulat egyetlen szimbolikus képből, a berlini fal leomlásában sűrűsödött a nyugati kultúrában. Az 1989 utáni időszak, noha még mindig bír mobilizáló erővel a liberális demokráciák értékeivel azonosuló kelet-európaiak számára, nem hozta el a nagyobb Európa nemzetek fölötti egységét, hanem reprodukálta a korábban is erősen hierarchikus Kelet-Nyugat ellentétet a kontinensen belül:

Nemcsak a világ eurocentrikus szemléletének dekolonizációja volt szükséges, ami mellett a posztkolonális elméletek szerzői érveltek; kelet-európai kutatók azt is hozzátették, hogy Nyugat-Európa deprovincializációjára is szükség volt annak érdekében, hogy elkerüljük a fejlődési-civilizációs hierarchiák és megbélyegzések újratermelődését a kontinensen. Ma a remény, hogy Európa keleti és nyugati része gyorsan és sikeresen egyesülhet, legjobb esetben is irreálisnak tűnik (Laczó és Lisjak Gabrijelčič 2020: 2–3).⁴

Bár a kötet korábban jelent meg, hozzátenném, hogy Oroszország Ukrajna ellen folytatott háborúja és a kelet-európai térség orosz-, illetve nyugatpárti megosztottsága ezt még tovább fokozza. Ezt az olvasatot – illetve a korábban idézett amerikai diplomata Oroszországgal kapcsolatos meglátásait – húzza alá Richard Sakwa szintén ebben a kötetben megjelent, „Back to the Cold War and Beyond” című – még az orosz-ukrán háború előtt, de már Putyin birodalmi törekvéseinek bejelentése után írt – esszéje, amely különféle gazdasági és kulturális-ideológiai példákkal támasztja alá, hogy Oroszország a Szovjetunió összeomlása után sem tért rá „a történelem főútjára” („main highway of history”), hanem egyre inkább Európával szemben határozta meg magát: „A fizikai határt újra megerősíti a militarizáció, valamint az ellenségeskedések pszichológiai és politikai fokozódása [...], amely sok tekintetben meghaladja a hidegháború szintjét” (Laczó és Lisjak Gabrijelčič 2020: 20, 29).⁵ Ezt csak tovább erősíti, hogy Magyarországon, Szlovákiában és Romániában, de bizonyos mértékig Csehországban is egyre erősebbek az oroszbarát politikai erők, akik a „Nyugat” alkonnyáról és az új, keleti hatalmi berendezkedések sikeréről beszélnek.

4 Eredetileg: „Not only was it necessary, as post-colonial authors argued, to decolonize Eurocentric visions of the world; as critical scholars from eastern Europe added, there also needed to be a deprovincialization of western Europe in order to avoid reproducing developmental-civilizational hierarchies and stigmatizations within the continent. Today, former hopes for a swift and successful merging of Europe’s East and West seem unrealistic at best.”

5 Eredetileg: „The physical frontier is reinforced by militarization, as well as the psychological and political intensification of hostilities [...] in many ways surpasses that of the original Cold War.”

Prekaritás és (tömeg)kulturális emlékezet

A liberális nyugati modell kudarcáról és az alternatív, erőpárti orosz modell sikerességéről szóló politikai propaganda azokban a társadalmakban hatásos, amelyek – mint például Magyarország – a rendszerváltás látszólagos sikeressége után erőteljes gazdasági és társadalmi lecsúszást produkálnak. Ennek egyik legfontosabb kortárs elemző kifejezése a prekaritás. A prekaritás, vagyis a társadalmi és anyagi bizonytalanság/lecsúszás legfontosabb jele, hogy számos társadalmi osztály, elsősorban a középosztály és a munkásosztály alkategóriái vannak átmenetiségbe, gazdasági kiszolgáltatottságba szorítva. A félelemmel való kereskedés klasszikus populista retorikája, a menekültek, az LMBTQ+ közösség tagjai vagy a hajléktalanok elleni uszító kampányok azért találhatnak közönségre Magyarországon, mert egyre magasabb azoknak az embereknek a száma a társadalomban, akiknek a mindenkori alsóbb kategóriába való csúszás reális lehetőség. Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi (napjainkban természetesen az angol nyelvű) társadalomtudományos diskurzusba is viszonylag későn, a 2000-es évek végén került be a prekaritásfogalom, s leginkább Guy Standing 2011-ben megjelent, *The Precariat: The New Dangerous Class* című könyve nyomán terjedt el (prekariátus formában is, amely egy osztálycsoportot is jelölhet). A jelenségről korábban Ferge Zsuzsa műveiben lehetett olvasni. Aligha véletlen, hogy a kifejezés elemzési hatékonyságáról és adaptálhatóságáról is vele készült egy kiváló interjú 2012-ben, amiben, noha a beszélgetés elején annak is hangot ad, hogy bizonytalan a fogalom használhatóságában, a következőket emeli ki:

Az érdekes az, hogy miért nyert fokozatosan teret és új értelmet a prekaritás? Miért lépett a mindenütt megszokott, a helyzetet jól kifejező létbizonytalanság helyébe? Azt hiszem azért, mert nem egyszerűen történelmileg jól ismert létbizonytalanságokról van szó, hanem sokféle létbiztonság egymással összefüggő rendszerének megrendüléséről, pontosabban tudatos pusztításáról. [...] A jogszabályok 1989-ig még megakadályozták a rohamos romlást, de elég volt a magántulajdon törvényessé tétele, hogy a szellem végleg kiszabaduljon a palackból. Ennek a következményei jól ismertek. A létbiztonságok sorra omlanak össze. A lakásbiztonság a kilakoltatás-árverezés lehetőségével korán megszűnt. Az iskolázás biztonsága, kiszámíthatósága most omlik össze a köznevelés és felsőoktatás átalakításával. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés mind nehezebb, szabályozása mind szigorúbb. [...] A biztonságok összeomlása indokoltá teszi, hogy Magyarországon is használjuk a prekaritás fogalmát (Prekariátus és Magyarország 2012: 117, 120; kiemelés – H. V.).

Hogy előre utaljak az elemzett alkotásokra: a *Szorításban* és *A Videoton sztori* folytatásaiból kiderül, hogy az 1987-ben és 1991-ben már az elbocsátásukat megelőző munkásszereplők jelentős része mélyszegénységbe és megélhetési krízisbe került, tehát a helyi és az országos döntéshozók iránti bizalmatlanságuk beigazolódtott. Nincsen ez másképpen a korszak populáris kultúrabeli ábrázolásaiban sem. A *Precarity in European Films. Depictions and Discourses* című, 2022-ben megjelent kötetben Strausz László az

1985 és 2018 között forgatott magyar játékfilmekben vizsgálta a prekaritás jelenlétét, és megdöbbentő eredményre jutott:

1985 és 2018 között összesen 599 film készült Magyarországon. [...] Az adatbázisban azoknak a filmeknek a keresése, amelyekben a szereplők gazdasági vagy társadalmi státuszukat veszítik el, 77 találatot eredményezett, még hozzá szinte egyenlő eloszlásban szerzői és műfaji filmek között. Egyes kritikusok azt állították, hogy a kortárs magyar film kevés figyelmet fordít a társadalmi változásokra vagy a szegénységre, de a számok azt mutatják, hogy az 1989 utáni világban játszódó filmek körülbelül egyötöde olyan szereplőket mutat be, akik közelről ismerik a bizonytalanságot. Az adatbázisból kiderül, hogy ez a 77 alkotás összesen 100 olyan főszereplőt tartalmaz, akik legalább az egyik fajta lefelé irányuló mobilitást megtapasztalják (Strausz 2022: 183).

Ezekben a filmekben számos szereplőt a kapitalizmus veszteseiként ábrázolnak, hétköznapi emberekként, akiknek – csakúgy, mint a dokumentumfilmek valódi szereplőinek – nem volt lehetőségük alkalmazkodni a vasfüggöny lehullása és a tervgazdaság kudarca utáni gyors változásokhoz, és nem is rendelkeztek megfelelő kulturális-szimbolikus eszköztárral, hogy megértsék azokat. A prekaritás társadalmának koncepciója elvezet az elméleti keret utolsó, talán legfontosabb belátásához: gazdasági bizonytalanságban és társadalmi krízisben tartott társadalmakban történhet meg az, ami 1989 percepciójával történt: egyrészt ellentmondásosan és egyáltalán nem markánsan van jelen a kulturális emlékezetben, másrészt a jelenvaló részeit is folyamatos viták és különböző történeti álláspontok övezik. Néhány héttel ezelőtt jelent meg az előbb idézett Strausz Lászlóval közösen írt, „Past imperfect: transition narratives, popular discourses and The Informant” című, a rendszerváltás utáni diskurzusok megosztottságáról írt tanulmányunk, és nem szeretnék az önplágium mezejére lépni, de talán fontos kiemelni, hogy erre jó példa *A besúgó* című, az HBO Magyarország által gyártott sorozat. A 2022 áprilisában bemutatott alkotás egy, az 1980-as évek közepén játszódó, felnövéstörténetbe csomagolt kémthriller, amelynek vígjátéki és drámai jegyei is vannak. A körülményes meghatározásból kiderül, hogy a sorozat a rendszerváltás előtti éveket – a kortárs sorozatkultúra trendjeinek megfelelően – kevert műfaji repertoárt aktivizálva ábrázolja. A sorozat főszereplője egy Veszprém megyéből a fővárosba kerülő egyetemista fiú, Demeter Gergő (Váradi Gergely), akit az állambiztonság beteg testvére költséges gyógyszerelésével zsarolva szervez be. Gergő feladata, hogy beépüljön a kollégiumi ellenzéki diákcsoportba, és jelentéseket készítson a tagokról, elsősorban a csapat karizmatikus vezetőjéről, egykori általános iskolai osztálytársáról, Száva Zsoltról (Patkós Márton). A sorozat nézettségéről nem közöltek konkrét adatokat, a helyi kritikai visszhang azonban nemcsak hangos, hanem átpolitizált is volt. *A besúgó* azért generált privát és nyilvános vitákat, mert a diegetikus és nem diegetikus szintek korrelációjában a demokratikus ellenzék és a rendszerváltás átláthatatlan viszonyairól és alkukhálózatokból szőtt politikai felépítményéről beszél. A központi kérdés tehát, hogy a sorozat miért váltott ki ilyen hatást és reakciókat, miközben a „hitelességet” egyéb, fiktív történelmi drámákon kevesen kéri számon? A lehetséges

válaszok között ott van a jelenlegi politikai környezet polarizáltsága, az 1980-as évekre vonatkozó tudások töredezettsége, a rendszerváltás kétes öröksége, illetve véleményem szerint az is, hogy *A besúgó* voltaképpen azt állítja, hogy a rendszerváltás főszereplőinek tekintett, a sorozatban egyetemista ellenzéki csoportként megjelenő kör politikai attitűdje nem sokban különbözött az általuk leváltani akart rendszerétől.⁶ A sorozatot szintén több helyen kritizáló Rainer M. János számos könyvében és tanulmányában beszél a magyar kulturális emlékezet ilyen jellegű átpolitikáltságáról és a késő szocializmus és a rendszerváltozás időszakának ellentmondásos megítéléséről (Rainer M. 2014; 2017; 2020). Az *East Central Europe* című folyóiratban megjelent, „Discourses of Contemporary History in Hungary after 1989” című tanulmányában azt írja, hogy a történettudomány kortárs vagy közelmúltbeli eseményekkel foglalkozó diskurzusai deideologizálódtak, míg a közbeszéd reideologizálódott a nacionalizmus felé, amiben azonban a történészek, leszámítva néhány, általában a szakmai fősodor szélére sodródott kutatót, nem vesznek részt. A cikk egyik legfontosabb állítása, hogy a jobboldal uralja az emlékezetpolitikát, és emiatt csak a neki tetsző narratívákat és szereplőket emeli be a közgondolkodásba:

Az országgyűlési választásokat megnyerő nemzeti-konzervatív párt, az MDF (Magyar Demokrata Fórum) vezetői kihagyták Nagy Imre nevét az 1956 történelmi jelentőségét rögzítő törvény szövegéből. Ezzel egyértelmű üzenetet küldtek, amelyben elutasították a forradalom baloldali értelmezését, annak szimbolikus, kommunista vezetőjével együtt. [...] Mára már világos kell legyen, mennyire egyoldalú történetről van szó. A „népi” kezdetektől az antalli konzervatív próbálkozásokon át egészen Orbán és társai jobboldali radikalizmusáig a magyar jobboldal mindig is tudatos emlékezetpolitikát folytatott (Rainer M. 2017: 222).⁷

„Itt az emberekkel mindenki azt csinál, amit akar.”

A munkásosztály bukása a rendszerváltozás dokumentumfilmjeiben

Almási Tamás 1987-ben forgatott, utólag Ózd-sorozatnak nevezett, nyolc filmből álló egység első, *Szorításban* című része, illetve Schiffer Pál és a sorozatot íróként jegyző székesfehérvári szociológus, Leveleki Magdolna 1991–1998 között készült Videoton-trilógiája viszonylag keveset elemzett, pedig pótolhatatlan dokumentációi a szocializmusban felemelt, majd cserbenhagyott munkásosztály helyzetének. Ahogyan jeleztem, ebben a tanulmányban elsősorban a *Szorításban* és *A Videoton sztori* című,

⁶ Erről bővebben lásd Hermann és Strausz 2025.

⁷ Eredetileg: „The leaders of the election-winning national-conservative party, MDF (Hungarian Democratic Forum), omitted Imre Nagy’s name from the text. By doing so, they sent a clear message rejecting left-wing interpretations of the revolution together with its symbolic, communist leader. [...] By now it should already be clear what a lopsided story this is. Starting from the »népi« beginnings, to the Antallian conservative attempts, and then the right-wing radicalism of Orbán and his companions, the Hungarian right has always *had* a politics of memory.”

1991-ben forgatott filmekre fogok hivatkozni, egyrészt területi okok miatt, másrészt pedig mivel a két film hasonlóságai és bizonyos különbségei együtt rajzolják ki a korszak társadalmi tragédiáját, ami a mai napig meghatározza az ország társadalomszerkezetét és politikai kultúráját.

A székesfehérvári Videoton-gyárnak az 1970-es és 80-as évekre tett fénykorában 20 ezer dolgozója volt. A forgatás kezdetén, 1991 nyarán, ez a szám 15 ezer volt, a versenytárgyalás (privatizációs alkudozás) során már csak 8 ezer dolgozóról van szó, vagyis rövid időn belül radikális mértékű elbocsátások történtek. Az ózdi kohászat a 15 ezres dolgozói létszámtól jutott el a teljes megsemmisülésig 1992-ben. Mindkét gyár közössége a formális melletti informális viszonyokra épült: a filmekben megszólaló dolgozók kiemelték, hogy családtagjaik, sokszor már a szüleik is, az adott gyárban dolgoztak, ott ismerkedtek meg a házastársaikkal, ott szerveződtek a szabadidős programok is. Az ózdi és a székesfehérvári gyárból egyaránt az 1980-as évek végétől kezdtek elbocsátani tömegesen a dolgozókat, miután mindkét gyárnak megnőtt (a fenntarthatatlan ipari működés és az eladósódó állam miatti) adóssága, a termelése pedig radikálisan csökkent – ahogyan *A Videoton sztoriban* elhangzik, ott szinte egyik napról a másikra a harmadára. Az ózdi vasgyár a magyar nehéziparnak nemcsak a szocializmusban, hanem előtte is kiemelt intézménye volt, a szocializmus alatt azonban mintaváros is épült a korábban falusias környezet helyett (erről a sorozat második: *Az első száz év* és harmadik: *Lassítás* című része beszél). A Videoton-gyár egy történelmi és ipari központ részeként, egyfajta „város a városban” logika szerint működött. Székesfehérvár végül kiheverte a munkanélküliségi válságot, és – szerencsésebb földrajzi elhelyezkedésének, történelmi pozíciójának és nagyobb méretének köszönhetően – azóta is a gazdasági értelemben jobban teljesítő nagyvárosok között szerepel. Ózd és az északkelet-magyarországi iparvidék a rendszerváltozás óta a kallódás, a lecsúszás, a nyomor allegóriája a társadalmi közbeszédben és a művészetben egyaránt.

A két film közötti legegyszerűbb különbség, hogy míg a *Szorításban* még a szocializmus alatt, 1987-ben készült, *A Videoton sztori* közvetlenül a rendszerváltozás után, 1991-ben. Azonban a közös narratív egységek, a hangvétel, a munkásosztály, illetve gyári munkások mikrotörténetei kiemelik azt, amit a tanulmány elején rögzítettem, vagyis hogy a szocializmus szétesése és a tervezőgazdálkodás (majd rögtön utána a kapitalizmus) kudarca nem egy évszámhoz, hanem egy szűk tízéves intervallumhoz kapcsolható. Az alaphelyzet mindkét filmben azonos: egy, korábban a szocialista termelés fellegvárának számító, ikonikus gyár gazdaságilag és a humán erőforrás tekintetében is fenntarthatatlanná válik, a korábban biztosnak tűnő, nyugdíjas állásokból százával, majd ezrével küldik el a dolgozókat. A két film ebben az értelemben mintha egymásnak felelne: ami az ózdi munkások arcán 1987-ben, a rendszer (akkor még nem tudott) végnapjaiban tükröződő tanácstalanság, a székesfehérvári munkások arcán 1991-ben már annak a rémült felismerése, hogy az addig ismert életük kerete és szabályrendszere örökre eltűnt. Mindkét filmben jelen van a mindenkori „ott fent” iránti, mélyen gyökerező gyanakvás, ugyanakkor annak számonkérése is, hogy ez az „ott fent” – ami sok esetben nincs definiálva a filmekben, és a munkások

szájából ugyanúgy jelentheti a gyár vezetőit, mint az aktuális gazdasági és politikai elitéket – miért nem foglalkozik velük, miért nem oldja meg az életüket. Almási Tamás kamerája előtt, 1987-ben még azzal az akkor már nyilvánvalóan hazug ígérettel biztatták a gyár vezetői az állománygyűlésen a résztvevőket, hogy „elvtársak, további jó munkát kívánunk, és teljes felelősséggel bízunk bennünk, hogy a sorsukról intézkedünk”. A *Videoton* sztoriban már nincs meg ez az ígéret. A szocializmus patriarchális viszonyainak, informális vertikális rendszereinek és a „gondoskodó állam” képzetének csődje ez a helyzet, csak hogy itt nem absztrakcióról, a harvardi közgazdászok által írt rendszerváltó kézikönyv esettanulmányairól, hanem valódi emberekről és sorokról van szó. Különösen a *Videoton* sztoriban feltűnő, hogy az alávetett társadalmi csoportnak számító, kulturálisan és gazdaságilag a társadalmi hierarchiának (ismét) az alján álló, limitált verbális és non-verbális kifejezőkészséggel rendelkező megszólalók mennyire pontosan látják saját helyzetük reménytelenségét, a rendszer erodálásának következményeit és a korszak gazdasági és politikai visszasságait. 7.16-nál Szabó Józsefné műszerész ezt nyilatkozta:

Én nem tudom elképzelni, hogy itt marad egy ekkora vállalat anélkül, hogy valami komolyabb ne történne. Én úgy érzem, hogy valaminek biztos, hogy kell [történnie]. Fehérvár itt van ennyi emberrel, nem tudom elképzelni, hogy nem találnak olyan munkát, amit ezek az emberek nem tudnak megcsinálni. Én végül is hibáztatom a főszó vezetőket, hogy nem hoztak olyan munkát, amit érdemes lenne csinálni.

Farkas Mihály targoncavezető (akinek műszerész foglalkozású felesége szintén a film fontos szereplője, és később még szóba fog kerülni) ugyanerre a kérdésre hasonlóan bizonytalan választ ad. Noha ő nem nevezi meg a felelősöket, illetve nem jelzi, hogy a felső vezetéstől várná a helyzet megoldását, láthatóan és hallhatóan mégsem tudja elképzelni azt, hogy ez a helyzet valóban bekövetkezhet, ahogyan azt sem, hogy az eddigi biztos állása helyett neki kellene egy másikat találnia.

SCHIFFER PÁL: Akkor hogy képzelik el mégis a jövőt, tehát hogyha egy hónap múlva, vagy két hónap múlva, vagy holnap a Videoton lehúzza a redőnyt? Hogy fognak élni? FARKAS MIHÁLY TARGONCAVEZETŐ: Jogos a kérdés, de hát most így hirtelen nem tudok mit mondani erre, mert egyelőre nincs más munkalehetőség az egész városban. [...] Ez készíti ki az embereket. A munkaközvetítőnél sorban állnak az emberek, hogy [...] nem tudnak elhelyezkedni, és rengeteg munkanélküli van Fehérváron. Hogy ennek mi lesz a vége, azt én most hirtelen nem tudom, már részemről se, hogy megyek mindennap a munkaközvetítőbe, vagy nem tudom, hogy mi lesz (Schiffer 1991: 22.39–23.42 perc).

A film 39. percében Kajfish Ferenc műszerész azt mondja, hogy ha valaki akar, bizonyára talál munkát, a kamera mögött álló mindentudó narrátor kérdése azonban elbizonytalanítja. Néhány mondattal később arról van szó, hogy korábban katonai egységeket is gyártottak a Videotonban, amiért pluszpénzt kaptak az alkalmazottak. Kajfish Ferenc korábban is idézett szavaival: „Volt [s-]pótlék, volt prémium, de hát amióta

kimentek az oroszok, azóta itt meszeltek a Vidinek.” Az is nagyon tanulságos, hogy a megszólalások alapján a dolgozók vagy nem voltak tisztában azzal, hogy a Videoton miért vett részt a hadászati gyártásban, vagy pedig teljes mértékben hidegen hagyta őket a (korabeli viccben is megörökített) tény, miszerint a finommechanika, a rádió- és televíziógyártás, az 1980-as évek közepétől pedig a számítástechnikai gyártás alca-ként szolgáltak a szocialista hadiipari termelés számára.

Az ezt következő, 39.26-nál kezdődő párbeszéd akár az „eldobott emberek” vagy a 10/10-es generáció kifejezések illusztrációja is lehetne, és bemutatja a lecsúszások módzatainak hálózatos alakulását, amit Ferge Zsuzsa úgy nevez a prekaritásról szóló interjúban, hogy a „sokféle létbiztonság egymással összefüggő rendszerének megrendülése”. Az általam elemzett filmekben elhangzott megszólalások közül jelen tanulmány szempontjából valószínűleg ez a legfontosabb, ezért teljes hosszában, szó szerinti átiratban közlöm:

SCHIFFER PÁL: Nem lehetett ezt sejteni, nem volt hozzá orruk, hogy az egész...?

KAJFISH FERENC: Há' nem nekem kellett volna, hogy legyen hozzá orrom, hanem főjebb [fölfelé mutat]. Hogy addig valamit találni, hogy itt az emberek dolgozzanak.

FEKETE LÁSZLÓ MŰSZERÉSZ: A kisember szerintem ilyenekbe' nem gondolkodik, megpróbálni várni, hogy hátha jobb lesz. Végül is vannak neki felettesei, s azt várja, hogy azok azért majd tesznek valamit, hogy ez a pár ember azért boldoguljon.

SCHIFFER PÁL: Nem volt ez most egy elég jó lecke arra, hogy megtanulják, [...] nincs gondoskodó állam, nincs gondoskodó vállalat?

FEKETE LÁSZLÓ: Figyeljen, mi azt, mikor volt ez a kommunista rendszer, mi ebbe születünk bele, mi nem láttunk mást végül is. Mi nem láttuk előzőleg, hogy mi volt, mert lehet, hogy a '20-as évekbe' másképp volt. De most mi ezt ugye [...] úttörők voltunk, meg végigjártunk minden létrát, elhelyeztek, munkahelyünk volt, ez ment. S most ugye az embernek ez annyira furcsa ez a téma, hogy nincs hozzászokva, és az ember nem hiszi el, szerintem, nem hiszi el, na. Addig nem hiszi el, míg meg nem kapja ezt a papírt.

Farkas Mihályné műszerész, aki a forgatás idején – 33 évesen – szinte öregnek számított, a film 5.47 percétől arról beszél, amit ez a tanulmány is prekaritásnak, prekariátusnak nevez:

Választottunk, vagy inkább választottak egy olyan kormányt, ami végül is magának a kisembernek nem sokat segített, inkább biztosítja azt, hogy egyre lejjebb csúszunk. [...] mert az, hogy énnekem 33 éves fejjel arra kell rájönnöm, hogy hiába végeztem el egy középiskolát, hiába kaptam egy szakmát, utána hiába tanultam ki még két szakmát, nem nagyon tudok vele munkát keresni.

A gyárban akkor még úgynevezett állásidőn, vagyis csökkentett munkaidőn lévő asszony családi kölcsön segítségével bálásboltot nyit saját, lakótelepi garázsukban, azonban ez is veszteségesnek bizonyul, hiszen éppen a bálásbolt célközönsége, az olcsó ruhaneműt vásárló munkásréteg az, aki már ezt sem engedheti meg magának.

A megszólalók folyamatosan kiemelik, hogy hiába a 20-30 éves munkatapasztalat, hogyha olyan foglalkozásokban szerezték, amelyeknek már nincsen megfelelője. Ugyanezt mondja a *Szorításban* egyik hengerező szereplője is, aki szerint a gyárból elbocsátott munkásokat „már szemetesnek sem veszik föl”.

Az NDK utolsó miniszterelnökének leírásához hasonlóan a filmekben megszólaltatott emberek jelentős része túl fiatal volt a nyugdíjhoz, viszont (a korszak normáihoz képest) túl öreg vagy túl képzetlen ahhoz, hogy új szakmát találjon. Ez sok esetben a munkaközvetítőnél is problémát jelent: a Videoton-trilógia utolsó, *Törésvonalak* című részéből kiderül, hogy Kajfish Ferenc például azért nem kapott meg egy munkát a végső elbocsátását követően, mert 25 éves korig kerestek jelentkezőket, ő pedig már (!) 31 éves volt. Ő egyébként számos sorstársához hasonlóan teljesen elkallódik, munkanélküli lesz, pszichiátriai gondozásra szorul. Ez utóbbi motívum többször előkerül mindkét filmben: a megszólaló, munkát és egzisztenciát, sőt tulajdonképpen az életük kereteit elvesztő munkások többször hivatkoznak „idegbetegségre” vagy „ideggyengeségre” saját állapotukat érzékeltetendő. Egyrészt figyelemre méltó, hogy – amellett, hogy sokan bizonyára egyfajta eufemizmusként is használják ezeket a kifejezéseket – mennyire nincsen szókincsük a mentális betegségek vagy zavarok, az időszakos vagy tartós depresszió, szorongásos állapotok leírására, amelyek ebben a bizonytalan és kimerítő helyzetben logikusan jelentkeztek. Másrészt azt is fontos kiemelni, hogy ezek az eldobott emberek gyakran foucault-i közterek beteljesítéseként kerülnek különféle pszichiátriai gondozóközpontokba: sem a társadalom, sem a családjuk nem tud velük mit kezdeni, jobb híján tehát valamiféle társadalmi elzárás, pszichiátria, nem egyszer börtön vár rájuk. A végül (a korábban idézett tanulmány megszólalójához, Sándorhoz hasonlóan) büszke munkásból hajléktalanná váló Kajfish Ferenc mellett a legmegrázóbb sors az Ózd-sorozat (és a *Szorításban*) egyik főszereplőjére, Horkai István hengerezőre várt, aki, ahogyan az utolsó, *Tehetetlenül* (1997) című részről⁸ kiderül, annyira reménytelennek érezte saját sorsának és családjá sorsának jobbra fordulását, hogy öngyilkosságot követett el. Az „eldobottság” érzése nemcsak abban jelenik meg, hogy nem foglalkozik senki a további sorsukkal, hanem abból a felismerésből, hogy nincsen használható vagy átmenthető tudásuk, képességük. Nemcsak szakmailag, hanem az emberi viszonyok kezelésében – amelyeknek korábbi legfontosabb szervezőelve és terepe a gyár volt – vagy az attitűdök tekintetében, ami pedig a munkakeresést nehezíti meg. Ebből a szempontból kiemelkedik Szolgai László művezető, aki a *Videoton sztori* végén korábbi csapatával megalakítja az Elektra Kft. nevű műszerészeti kisvállalkozást. A trilógia második részében az ő történetüket követhetjük nyomon. A vadkapitalista vállalkozói létbe és a zavarosban való boldogulásra hamar ráérező egykori művezető lényegében kismimizsi a kollégáit, akik ugyanúgy az utcára kerülnek, mint egykori kollégáik. A végzet azonban Szolgait is utoléri: 1995-ben

⁸ Almási Tamás nem készített több filmet Ózdról, azonban tanítványa, Debre Zsuzsa 2022-ben a városban forgatott, és az Almási sorozatára reflektáló *Elmúlt, oszt jól van* című dokumentumfilmje tekinthető a sorozathoz tartozónak is.

megszűnik az Elektra Kft., aminek már a neve is egy görög sorstragédiát konnotált: a néző nem tudja, de sejti, hogy őt is kisemmizték a nála sokkal nagyobb tétben játszó új kapitalisták. Az állampárttal maga is közreműködő, tehát ellentmondásos megítélés alá került író, Tar Sándor így összegzi ezt a trilógiáról 1998-ban a *Filmvilág*ban megjelent kritikájában:

Az egyik csoportnak öt perce volt, hogy elfogadja a „közös megegyezés” csalafinta megoldását, lassan homályosodó szemek lábadnak könnybe a nem mindig tapintatos kamera előtt, és F. M. [Farkas Mihály targoncavezető] nyíltan bevallja, elérzékenyült. A továbbiakban bátortalan próbálkozásokat látunk, szinte valamennyi szereplő sorozatos kudarcát, görcsös igyekezetét, fokozatos lecsúszását, a „senki gyermekei” valóban senkinek sem kellenek, már-már egymásnak sem, a vállalkozóvá lett Sz. [Szolgai László művezető, az Elektra Kft. későbbi tulajdonosa] fokozatosan kisemmizi társait, volt barátait, felfalja vagyონrészüket és valamennyit az utcára küldi (Tar 1998: 4).

És ha már szóba került a botcsinálta kapitalizmus: a mai néző számára, az Orbán-rendszer 16. évében elképzelhetetlen, de 1991-ben Schiffer Pált és a kameráját még beengedték az úgynevezett versenytárgyalásra, ahol több jelentkező is akadt a Videoton megvásárlására. Nem szeretném hosszasan ismertetni a jelenetet, azonban hátborzongató nézni, ahogyan a valós értékén jóval alul, hárommilliárd forint készpénzért adják el a gyárat. A privatizáció időszakának csalásai, az állami vagyón átjátszása a kamera filmszeme előtt történik: a vevőt pedig Széles Gábornak hívják. Nem lenne túl tudományos ezt az életpályát annak illusztrálására használni, miért hisznek sokan a két rendszer közötti folytonosságban: azonban közismert, hogy Széles Gábor ma is az egyik leggazdagabb, az éppen aktuális autoriter rezsimmel szoros barátságot ápoló, akkor divatos szóval, vállalkozó. Ma ezeket a figurákat oligarchának nevezik, noha a kettő nem feleltethető meg egymásnak teljes mértékben, hiszen a vállalkozónak nem feltétlenül kellett a korabeli politikai elittel közeli kapcsolatot ápolni, és a vagyónak a felhasználása sem volt meghatározva minden esetben. Ugyanakkor a privatizáció szereplői is egyfajta politikai kényszerpályán mozogtak, hiszen – Böröcz József a korszakban, 1992-ben megjelent tanulmányát idézve – meg kellett szüntetni a szocializmusban keletkezett tulajdonvákuumot:

A tulajdonvákuumot a poszt-államszocialista rendszer informális privatizáció útján szünteti meg. Az eddig rendelkezésére álló, szociográfikus leírások alapján az állapítható meg, hogy mind a belföldi politikai-gazdasági tőke, mind pedig az újonnan behatoló külföldi tőke nagymértékben használja a viszonyossági alapon nyújtott szívességek, az önkényes újraelosztás és egyéb nem piaci természetű mechanizmusok bonyolult rendszerét az új kelet-középeurópai kapitalizmus alapstruktúrájának kiépítésében (Böröcz 1992: 16).

A *Szorításban* és *A Videoton sztori* között fontos különbség az is, hogy gyár vezetése a Videoton esetében csak a munkások rosszálló megjegyzéseiben jelenik meg,

ezt a perspektívát a film elején rögzíti a riporter/narrátor: „Hogy pontosan mi is történt a vállalatbirodalommal, azt ma sem tudjuk. Arra figyeltünk, mi történik a Videoton dolgozóival, és ők hogyan élik meg azt, ami velük történt” (Schiffer 1991: 3.21 perc). A *Szorításban* bemutatja azt a küszködést is, ami az ózdi gyár vezetőire várt annak fejében, hogy az állam 1987-ben kifizette a 8 milliárd forintos adósságállományukat. Ennek árát már a film nyitójeleneteként szolgáló május 1-jei ünnepségen megszólaló munkások is pontosan látják, amikor folyamatos hazugsággal vádolják a gyár és az ország vezetését. A gyár 1987-ben elbocsátott vezérigazgatójának, Pethes Sándornak a nyilatkozataiból kiderül, hogy a megyei pártbizottság vezetője vagy a miniszterhelyettes őt ugyanúgy bizonytalanságban tartja, és indoklás nélkül korengedményes nyugdíjba küldi, ahogyan ők az alsóbb szinten dolgozókkal jártak el. Ez a mintázat azóta is jellegzetes eleme a posztszocialista munkahelyi kultúrának: a tekintélytisztelet, a tanult tehetetlenség, a mindenkori vezetéssel szembeni bizalmatlanság nemcsak a munkásosztály, a magukért kiállni nem tudó, alávetett társadalmi csoportok ágenciáját határozza meg, hanem az értelmiségi és gazdasági vezetői rétegeket is megbénítja a mindenkori politikai vezetéssel szemben. Hogy ennek mi az ára, és hogyan eredményezi a tekintély- és vezértiszteletre, átláthatatlan, informális személyközi viszonyokra, korrupcióra, vesztegetésre és fenyegetésre épülő autoriter rendszert, azzal más tanulmányok foglalkoznak. Mondhatjuk azt is, hogy nem eleget.

Hivatkozott irodalom

- Bede Márton (2025): Megmondta, hogy a történelem legnagyobb szabadrablásából baj lesz – de senki nem akarta meghallgatni. *444.hu*, január 19. Interneten: <https://444.hu/tldr/2025/01/19/megmondta-hogy-a-tortenelem-legnagyobb-szabadrablasabol-baj-lesz-de-senki-nem-akarta-meghallani> (letöltve: 2025. január 21.).
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Fraser, Nancy (2008 [1995]): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a posztszocializmus korában. In *Rasszizmus a tudományban*. Kende Anna és Vajda Róza (szerk.). Budapest: Napvilág, 337–387.
- Ghodsee, Kristen és Mitchell Orenstein (2021): *Taking Stock of Shock – Social Consequences of the 1989 Revolutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Hermann, Veronika (2022): Thrown away people. *Studies in Eastern European Cinemas* 13(3): 307–309. DOI: <https://doi.org/10.1080/2040350X.2022.2086338>
- Hermann, Veronika (2024): From Agent to Subject. Panoptic and Post-panoptic Surveillance in Contemporary Eastern European Television Series. *Studies in Eastern European Cinemas* 15(2): 230–243. DOI: <https://doi.org/10.1080/2040350X.2022.2137006>
- Hermann, Veronika és Strausz László (2025): Past Imperfect. Transition Narratives, Popular Discourses and The Informant. *European Journal of Cultural Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1177/13675494251317073>
- Imre, Anikó (2014): Postcolonial Media Studies in Postsocialist Europe. *Boundary 2* 41(1): 113–134. DOI: <https://doi.org/10.1215/01903659-2409694>

- Imre, Anikó (2022): *Spy from the Cloud: From Big Brother to Big Data*. In *Remapping Cold War Media: Institutions, Infrastructures, Translations*. Alice Lovejoy és Mari Pajala (szerk.). Bloomington: Indiana University Press, 277–295.
- Kovács Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.
- Kovács Ferenc (1976): *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról*. Budapest: Kossuth.
- Laczó, Ferenc és Luka Lisjak Gabrijelčič (szerk.) (2020): *The Legacy of the Division. East and West after 1989*. Budapest – New York: CEU Press.
- Müller, Martin (2018): In Search of the Global East: Thinking between North and South. *Geopolitics* 25(3): 734–755. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650045.2018.1477757>
- Nagy Gergely (2025): „A hegemoniaépítés nem diktatúraépítést jelent”. Interjú Éber Márk Áronnal. *Qubit*, május 4. Interneten: <https://qubit.hu/2025/05/04/a-hegemoniaepites-nem-diktaturaepitest-jelent> (letöltve: 2025. május 6.).
- O. Réti Zsófia (2018): *Nekünk nyolcvan. Közéletések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával (2012): *Fordulat* 19: 117–126. Interneten: http://fordulat.net/pdf/19/F19_Ferge-interju.pdf (letöltve: 2025. január 21.).
- Rainer M., János (2017): Discourses of Contemporary History in Hungary. *East Central Europe* 44: 216–248. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763308-04402011>
- Rainer M. János (szerk.) (2020): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban*. Budapest–Pécs: 1956-os Intézet – Kronosz Kiadó.
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Strausz, László (2022): Move On Down: Precarity and Downward Mobility in Contemporary Hungarian Feature Films. In *Precarity in European Films. Depictions and Discourses*. Elisa Cuter, Guido Kristen és Hanna Prenzel (szerk.). Berlin: De Gruyter, 179–199.
- Tar Sándor (1998): Senki gyermekei. *Filmvilág* 11: 4–5.
- Torontáli Zoltán (2018): Egy film, amelyből mindennél jobban megértheted a 90-es évek elejét. *g7*, február 4. Interneten: <https://g7.hu/elet/20180204/egy-film-amelybol-mindennel-jobban-megertheted-a-90-es-ek-elejet/> (letöltve: 2025. január 21.).
- Varga Balázs (2020): Ördögi körök. Posztoszocializmus, vagyonosodás és bűnelbeszélés az HBO kelet-európai sorozataiban. *Metropolis* 24(2): 38–49.

Egyéb források:

- Almási Tamás (1987): *Szorításban*.
- Schiffer Pál (1991): *A Videoton sztori*.
- Schiffer Pál (1995): *Elektra Kft., avagy bevezetés a kapitalizmus politikai gazdaságtanába*.
- Schiffer Pál (1997): *Törésvonalak*.